

Danica Pinterović

Edit B. Thomas, *Roemische Villen in Panonien**

»Rimske vile u Panoniji« jest tema kojom je bilo moguće dati dublji i sveobuhvatniji uvid u život rimske provincije Panonije. Na proučavanju Limesa već se decenijama radi od Hadrijanovih utvrđenja na granici Škotske i Engleske sve do Male Azije te arapske i afričkih pustinja, no malo je pažnje dosada bilo posvećeno organizaciji života u unutrašnjosti provincija, njihovim naseljima, ekonomici, društvenim slojevima ladanjskog pučanstva, interesima velikih i malih posjednika, njihovom imovinskom stanju, njihovim zanimanjima i karijerama, i najzad, religioznim, kulturnim i civilizatorskim potrebama koje su imali; baš taj mirnodopski, intimniji, malograđanski i ladanjski život u provincijama nije dosada bio sistematski i arheološki dovoljno ispitivan. Sve što se uopće prema današnjem stanju nauke može o tom saznati i zaključivati za provinciju Panoniju, to se nalazi u toj knjizi.

Autorica je, a njena sprema i iskustvo u proučavanju antike poznati su u svijetu, dosljednom metodom i velikom marljivošću, sakupila i prikazala sav materijal koji iole može da rasvijetli problem i pojam »villa rustica« u Panoniji, a to je 1. materijal koji je ona bilo sama, bilo u zajednici sa suradnicima na terenu arheološki ispitala; 2. materijal koji su joj prethodnici kod ispitivanja stavili na raspolaganje i 3. materijal koji je ona za neke lokalitete, na kojima se ispitivanja više ne vrše, do u detalje iz stručne literature sakupila.

Sve lokalitete koji ukazuju na vilu ili na skupinu vila (Villensiedlung) ona je alfabetским redom prikazala, prethodno podijelivši Panoniju na geografske cjeline kao što su: 1. područje Blatnog jezera, 2. područje Nižiderskog jezera, 3. područje Podunavlja i Limesa, 4. područje unutrašnje provincije, te 5. na područje između Save i Drave i južno od Save. Slijedeći njena ispitivanja u detalje (nijedan podatak nije izostavljen koji bi mogao imalo biti povezan s ladanjskim životom), dobivamo potpuni uvid u stepene vjerodostojnosti zaključaka i pretpostavki kod svakog pojedinog slučaja. Baš zbog toga što je autorica dala pregled cjelokupnog znanja o panonskim vilama, da bi iz toga izvela sintezu i ustanovila opće karakteristike, potrebno je bilo upotrijebiti, makar i uz rezervu, svaki detalj. Znamo da je kroz masu detaljnih prikaza u stručnoj literaturi novijeg doba bilo moguće doći do vrlo važnih rezultata za tipologiju i hronologiju raznovrsnog arheološkog materijala — pa je dakako i u ovoj sintezi znanja o panonskim vilama uputno bilo upotrijebiti svaki detalj koji će tokom daljnijeg istraživanja panonskih vila biti eliminiran, ukoliko se pokaže kao netačan. Stoga se mera potpuno opravdati metoda kojom je uzet u obzir svaki detalj koji ukazuje na postojanje neke vile. Dakako da je on u svakom slučaju uzet s potrebnom naučnom rezervom.

Rad E. Thomas svakako spada u rijetke pothvate. Ulrich Karstedt napisao je 1954. god. knjigu s naslovom »Das wirtschaftliche Gesicht Griechenlands in der

* EDIT B. THOMAS, *Römische Villen in Pannonien. Beiträge zur pannonischen Siedlungsgeschichte. Mit Rekonstruktionszeichnungen, 177 Zeichnungen, 234 Abbildungen, zum Teil farbig und einer Karte.* Verlag der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, Budapest 1964. — 418 str.

Kaiserzeit« i podnaslovom »Kleinstadt, Villa u. Domäne« (izdano u Dissertationes Bernenses, Ser. I Fasc. 7, Bern 1954) u kojoj se bavi vrlo zamršenim problemom malih grčkih gradova izloženih propadanju, i istovremenim razvojem vila i carskih domena. No Grčka (zapravo provincija Ahaja) u carsko doba ima posve različitu ekonomsku strukturu i zbog toga vrlo se malo analogija za Panoniju u njoj nalazi. U Galiji, Britaniji, Germaniji mnoge su vile ispitane i poznate, no dosada još nije bilo sinteza i karakteristika za pojedine provincije, tako da su »Rimske vile u Panoniji« prvi pokušaj takove vrste u stručnoj literaturi.

Što dakle znamo o civilnom pučanstvu koje je živjelo u »vicima«, vilama i gospodarstvima u okviru mirnog života i produktivnog rada?

Prvo, iskapanjima proučeni materijal pokazuje način građenja zgrada (stambenih, kulturnih, higijenskih i gospodarskih) i njihov razvoj u toku 4 do 5 stoljeća; drugo, on pokazuje razvoj ukrasnih elemenata unutrašnje dekoracije (kao što su freske, štuko i mozaici). Zatim, materijal nam daje uvida i u razvoj likovnih umjetnosti u provinciji, jer o tome govore brončane statuete lararija i drugo, te o umjetničkim pretenzijama stanovništva, a također i o doticajima s umjetnošću Italije i drugih provincija. Pomoću sačuvanih i proučenih željeznih i drugih metalnih predmeta upoznajemo sredstva za proizvodnju, dok nas raznovrsni građevinski materijal, fragmenti keramike i ostali predmeti dovode do upoznavanja rada u manufakturnim radionicama.

Najveća dosada poznata grupa vila leži u području Blatnog jezera koje je u rimsko doba bilo gusto naseljeno i gdje su bile raštrkane vile i »vici«. Uočljiva je oštra razlika između udobnih kuća Italaca i romaniziranog stanovništva i između koliba s nabijenim podovima autohtonog stanovništva. I vile na veleposjedima, i vile siromašnijeg stanovništva imaju kupke. No da vidimo na pojedinim primjerima, kako se dobila pregledna slika panonskih vila.

Ako je autorica mogla negdje podalje od većih gradova ili limeskih utvrda površinski konstatovati mnogo rimskih opeka, tegula, imbrices, žbuke i fragmenata rimskih zidova, ona je podatke registrirala za vilu. Ima i drukčijih slučajeva. U Ajki npr., u području Blatnog jezera nađeni su oltar i kip posvećeni Heraklu koje je podigao neki Sextus Acurius Dexter; nedaleko nađen je nadgrobni spomenik Dextera i žene mu Priske, no u natpisu nisu ispisane godine njihova života, kako je to bio običaj. Na podnožju spomenika Dexter je prikazan u reljefu kao vojnik. Zaključak, i to privremeni, bio je ovaj: svetište u polju koje je Dexter podigao, moralo je pripadati vili, a također i nadgrobni spomenik morao se nalaziti u blizini vile, no vila sama dosada još nije evidentirana. Dexter se vjerojatno kao veteran naselio u ovom kraju Panonije i tu imao svoju vilu; očito je da bračni par nije ovdje i pokopan, jer je vjerojatno u 3. stoljeću morao vilu napustiti uslijed navala barbara u Panoniju i opće velike nesigurnosti. — Nalaz tipičnih stupova panonske vile u polju, daleko od većih gradova, uz ostale indicije na terenu služio je kao ev. dokaz za postojanje vile. — Ili, ako su na prostranom arealu konstatirani kapiteli stupovlja, opeke, tegule, novci, fragmenti keramike, vodovodne cijevi, tragovi zidina i dr. služilo je sve to za pretpostavku da se radi o raštrkanom naselju vila (Villensiedlung).

Od 153 registrirana i na mapi prikazana lokaliteta, koja imaju predstavljati vile ili naselja vila, oko 50 ih je arheološkom metodom sistematski ispitano. Ti su lokaliteti ilustrirani fotografijama svih značajnijih nalaza, planovima zgrada i ev. rekonstrukcijama. S tehničke strane ovoj knjizi s 234 ilustracija i 177 crteža nema prigovora.

Nakon savjesno stvorenog pregleda svega materijala o vilama, dobivenog terenskim, muzejskim ili kabinetskim radom, rezultati su bili vrlo značajni. Prema tim rezultatima panonske su vile bile građene podalje od gradova, slobodno u prostoru, suprotno od kuća u gradu koje su uvijek stajale u sklopu »insula«. I pripadajuće gospodarske zgrade građene su u blizini vila, također slobodno u prostoru. S vrlo malo izuzetaka, panonske su vile više puta u toku 2., 3. ili narednih stoljeća pregrađivane. Na temelju analiza tlocrta mogli su se ustanoviti pojedini tipovi vila: 1. atrijski tip vile; donijeli su ga u Panoniju prvi Italici; on je rijedak i može ga se konstatirati u prvoj fazi izgradnje neke vile; 2. peristilni tip vile; mnogo je češći, javlja se na kraju 1. i na pragu 2. stoljeća, a stoji pod utjecajem rimske kuće helenističkog uzora. Tu se atrij izostavlja, a centralno smješteni peristil okružuju stambene prostorije. U osovini vestibula na stražnjem se zidu često nalaze apside koje odgovaraju »tablinumu«. — S tim što pri ulazu u kuću nastaju katkada portici kao otvoreni hodnici u raznim varijantama, može se govoriti o 3. tipu vile,

o vili s portikom, iako su takove vile često kombinirane s peristilnim tipom vile. Peristilne vile s porticima obično su raskošnije vile ljudi višeg ranga ili bogatih trgovaca s istoka. Održale su se sve do u 4. stoljeće. — U nemirno doba 3. i 4. stoljeća, kad učestaju upadi barbara preko granica, vile se utvrđuju uglovnim tornjevima i rizalitima i stoga se govori i o 4. tipu vile, o vili s tornjevima i uglovnim rizalitima.

Vilama su pripadale kupke, kako se to vidi iz čestih primjera, a one su bile katkada u sklopu same vile, katkada građene zasebno. U luksuznim vilama kupke imaju sve detalje kao javne kupke, tj. apoditerij, kaldarij i tepidarij. — Sporedne zgrade bile su drvene konstrukcije koje se dakako nisu očuvale. Bar jedan prostor u vili, ako ne i veći broj prostorija bio je uređen za zagrijavanje. Svaka je vila imala lararij, bilo u kući, bilo izvan nje, sagrađen poput sjenice ili smješten u niši zidnog plašta. U 4. stoljeću javljaju se kršćanska svetišta ili u formi dvorana bez apsida, ili u formi dvorana s dva reda stupovlja, pretvorenih u tri lađe. Tek kasnije javljaju se bazilike s apsidama. — U mnogo slučajeva dali su se konstatirati zidni plaštevci koji su sve te zgrade opkoljavali.

Kuće su izvana bile jednostavne, no u unutrašnjosti često raskošno i udobno uređene. Prozori, ukoliko ih je bilo, bili su maleni otvori, katkada pokriveni staklom. Da li je bilo katova na vilama, nije se dalo konstatirati, jer su se samo temeljni zidovi sačuvali, no može se pretpostaviti da ih je bilo. — Stupovi peristila bili su izrađeni od domaćeg poroznog travertina ili od crvenog pješčanika. Oni su se na vrhu širili u listovni kapitel, dok su baze obično bile kvadratične i prstenaste. Stupovi su bili visoki samo 80 do 90 cm, jer su bili postavljeni na povišku zidanu bazu peristila. Ako te baze nije bilo, stupovi su bili viši i postavljeni na sam temelj. — Samo u jednom slučaju nađeni su antefiksi od terakote koji su ukrašavali fasadu kuće. — U više slučajeva nađeni su pragovi in situ, po kojima se dalo zaključivati kako su se vrata pomicala i zaključavala.

Zidovi su najčešće građeni od kamena lomljenca kao opus incertum, ijeđe kao opus spicatum, no bilo je i zidova građenih naizmjenično redovima kamenja i opeke. Uglovne partije zgrada učvršćivane su opekama, a opeke su upotrebljene i pri građenju svodova i kanala. Krovovi su bili pokriveni tegulama i imbricima a u jednom slučaju i olovnim pločama na doticaju dviju krovnih površina. Oluci su također bili olovni. Stropovi su se pokrivali balvanima, letvama i trstikom. Podovi su bili ili terrazzo, ili mozaik, ili popločeni malim opekama različitih oblika, složenih u neke uzorke; u skromnijim kućama ili u sporednim zgradama, preko nabijenog poda položene su daske. Kuće su se zagrijavale bilo hipokaustom bilo sistemom kanala (katkada i kombinirano), te se topli zrak dovodio u zidove pomoću tuba ili tegula s kratkim nožicama, koje su, ugrađene u zid, stvarale šupljine za strujanje toplog zraka. Vodovodne cijevi (vile su uvijek bile građene blizu jednog ili više izvora) bile su od olova. Kanali su bili građeni od opeka ili su bili pokriveni kamenim pločama. — Unutar kompleksa zgrada vodili su popločeni putevi do pojedinih kuća i oko kuća.

Unutrašnja dekoracija raskošnijih vila sastojala se od zidnih slikarija, mozaika na podu i štuko-ukrasa na zidovima ili i na stropovima. Ako je kod zidnih slikarija bila upotrebljena seko-tehnika, malo se što sačuvalo, no kod enkausto-tehnike slikarije su često vrlo dobro očuvane. Kod iskapanja raskošne vile u Nemesvámos-Baláczipusztu nađeno je mnogo dobro sačuvane zidne žbuke tako da su se od fragmentata dale složiti velike površine, a njihova je analiza dala povoda za korekcije u dosadašnjem datiranju zidnih slikarija. Na temelju analiza brojnih vila u kojima su se našle zidne slikarije mogle su se utvrditi neke razvojne faze. U prvu razvojnu fazu idu freske 1. i 2. stoljeća koje stoje pod utjecajem Italije, tj. one su kopije italjskih fresaka iz vremena Vespazijana i Domicijana. Radili su ih italjski majstori, a spadaju u krug 4. pompejanskog stila. U drugoj razvojnoj fazi bile su omiljene freske na bijeloj podlozi s mnoštvom, grafički fino prikazanih, figura (kako se to vidi na primjerima iz Nemesvámos-Baláczipusztu), koje autorica datira u 2. stoljeće i smatra ih kasnim reprezentantima bijelih slikarija Vespazijanova vremena. U trećoj fazi, a to je bilo u 3. i 4. stoljeću, bila je moda u cijelom carstvu, pa tako i u panonskoj provinciji, zidove ukrašavati šarama širokih poteza koji daju impresiju mramora ili tapeta, bez figuralnih ukrasa (tapetarski stil).

Štuko-ukras za gornji završetak vijenaca ili za lizene na zidu stoji pod utjecajem Italije 1. i 2. stoljeća. Najljepši štuko nađen je u vili u Csúcshegy-u (Budapest).

U nekim lokalitetima blizu Limesa (Intercisa) štuko je u bojama, što je izuzetna pojava u Panoniji, a mora se dovesti u vezu s orijentalnim ukusom.

Od mozaika najraskošniji su oni koji su nađeni u vilama u Baláczi i u Parn-dorfu. Mozaici, veli autorica, ne daju za klasifikaciju po stilovima ili za hronologiju nikakvog uporišta; to je zbog toga što se poradi njihove trajnosti rjeđe nadomještaju novim podovima prilikom pregrađivanja vila.

Veća su ili manja gospodarstva, u Italiji kao i u provincijama, bila središta produktivnog rada, uglavnom središta produkcije živežnih namirnica; no vile su imale i svoje manufakturne radionice, uglavnom za podmirivanje vlastitih potreba. No ipak je poznato da su radile i za tržišta, kako je to u Panoniji dokazano za vilu rustiku u TÁC-Fövenypusztí. Ona je do u 3. stoljeće izrađivala glaziranu keramiku za tržišta uzduž Limesa od Campone do Intercise. — Isprva su robovi bili radna snaga u polju i u radionicama, no može se pretpostaviti da se siromašno autohtono stanovništvo u blizini vila također uključilo u taj rad usporedno sa sve većom nestošicom robova. Latifundije i oveća gospodarstva morali su vremenom uzimati radnu snagu i iz drugih društvenih slojeva, a to su bili i *in kvilini* za rad u manufaktura, i koloni za radove u polju. Za Marka Aurelija naseljavani su pokoreni Jacigi, Markomani i Kvadi kao koloni. Koloni su bili slobodni, no ipak radom vezani uz posjede (mnogo kasnije oni će tvoriti klicu za razvoj feudalizma). Senatori, vite-zovi, bogati građani i trgovci, koji su svi bili posjednici vila, htjeli su izvući što veće prihode sa svojih gospodarstava koja su uveliko snabdijevala Limes. Bavili su se zemljoradnjom, stočarstvom, lovom, ribolovom, drvodjelstvom i vinogradarstvom, kako se to jasno vidi po nalazima: plugovima, vilama, kosama, grabljama, zvoncima, noževima, škarama za rezanje vune, noževim za rezanje vinove loze, strelicama, harpunama, sjekirama, bradvama i dr. Od radionica konstatirane su na gospodarstvima ciglane (to su bile privatne ciglane, jer osim njih su postojale carske i legionarske ciglane), lončarske peći, ljevaonice metala, kovačke radionice, tkaonice vune i staklarije za izradu prozorskog stakla.

Rezultati ispitivanja ukazuju na to da su i u blizini većih gradova bila seljačka naselja s malim posjedima, koja su snabdijevala grad; zatim da je bilo manjih vila uzduž glavnih cesta, koje su vjerojatno imale više funkcija, tj. one su davale još i konak i opskrbu putnicima. Vile s tornjevima, ili vile pokraj tornjeva na Limesu, ili vile uzduž unutrašnje obrambene linije, služile su kao *mutationes* i *mansiones* ili kao beneficijarijske stanice.

Ispitivanjem potvrdilo se mišljenje da su raskošne vile na velikim gospodarstvima bile rasadnici italiskog duha, italiskog načina života i civilizacije. Na arheološkoj evidenciji baziran je i zaključak da su vile u Panoniji nastajale tokom 2. i 3. stoljeća, no da su im se u 3. stoljeću, s rastućom nesigurnošću zbog upada barbara, dograđivali tornjevi i rizaliti. U doba Dioklecijana i Konstantina vile se obnavljaju i tada se može govoriti o pravom cvatu života na ladanju.

Autorica citira Radnotijevo mišljenje da mnogobrojna imena naselja u Panoniji na -ana, -iana, -anis, -ianis, koja se mogu dopuniti s »villa«, ili »mansio«, možda potječu od imena vlasnika ili zakupnika. U Mađarskoj to bi bili lokaliteti kao Tricciana, Fortiana, Maestriana, dok kod nas u Baranji i Slavoniji to bi bili lokaliteti kao Donatiana, Antiana, Mariniana, Straviana. Ova pretpostavka u danom slučaju uz ostale elemente može znatno pripomoći u rješavanju karaktera jednog rimskog lokaliteta.

Vile su odigrale naročitu ulogu u obrani carstva. Arheološkom evidencijom dalo se dokazati da je godina 260. kad je uslijedio upad Sarmata i Kvada u Panoniju, bila značajna, jer tada su ljudi u području Blatnog jezera masovno ukapali svoja blaga u zemlju zbog opće nesigurnosti. Tada su mnoga polja ostala neobrađena, te su se mali seljaci dali pod okrilje većih utvrđenih gospodarstava u kojima je prevladavala autarkija. Pod Aurelijanom cijelo se carstvo utvrđuje, pa dakako i Panonija. Kako ovdje Limes sam nije mogao odolijevati upadima barbara, stvorena je u pravcu SI—JZ u osovini Blatnog jezera druga obrambena linija uzduž koje se vile utvrđuju i gospodarstva okružuju zidovima. Otada su utvrđeni gradovi i utvrđene vile otoci, na kojima dalje živi antički duh i civilizacija. Od upada Gota i Huna najviše je stradala Panonija Valerija, no rimski se život u utvrđama ipak svuda nastavljao, dok su nomadska plemena u otvorenim naseljima živjela svojim životom. No bilo je i slučajeva, da su se nomadi naselili u napuštene vile u koje su tada, jer nisu poznavali zagrijavanje prostorija pomoću hipokausta i sistema kanala postavljali ognjišta i peći, kako je to vidno na nekim primjerima.

Kršćanstvo je sporo prodiralo u Panoniju. Tek u 3. stoljeću biskupi u Sisciji, Sirmiju i Poetoviju igraju značajniju ulogu. U 4. stoljeću širila se kroz dva decenija Arijeva nauka u Panoniji pod utjecajem biskupa Valensa iz Murse i Ursacija iz Sirmija. I kad je njihovo učenje bilo odbačeno, ipak se arijanizam još kroz duže vremena očuvao na ladanjskim naseljima. — Uz neke vile konstatirane su »basilicae rusticae« kao dvorane bez apsida, ev. podijeljene nizom stupovlja u tri lađe. Bilo je i slučajeva da su se utvrđene vile s tornjevima kasnije pregrađivale u bazilike. To daje povoda autorici, da karakteristične bazilike s 4 tornja iz vremena sv. Stjepana dovede u vezu s tipom ranokršćanskih utvrđenih bazilika kojima su uzorom bile utvrđene panonske vile. Isto tako naslučuje da je postojao kontinuitet između rimske vile s portikom i mađarskih seljačkih kuća s trijemovima.

Ova je knjiga dala mnogo neoborivih podataka i zaključaka i mnogo dobrih pretpostavki i naslućivanja gdje se ispitivanja moraju nastaviti i gdje se na temelju stvorenih radnih hipoteza mogu daljnjim radom očekivati obilniji i sigurniji rezultati.

Kod nas u slavonskom dijelu naše republike nisu se dosada vršila ispitivanja u pravcu ladanjskih vila. No intenzivnim rekognosciranjem terena u Baranji i Slavoniji sa strane osječkih i slavonskih muzealaca otkriven je niz pouzdano rimskih lokaliteta koje bi trebalo sistematski ispitati, da li se radi o vili, skupini vila, o selima (vici et pagi), utvrdama ili o stacijama uzduž rimskih cesta (stationes, mansiones, mutationes). U Slavoniji samo su se dva oveća urbana naselja nalazila, a to su Mursa i Cibalae, dok su uzduž Dunava bila utvrđena naselja Teutoburgium, Cornacum i Cuccium. Poznata su još mnoga naselja, no samo iz itinerara, ali ne i s terena. No gdje su bile one gospodarske cjeline koje su opskrbljivale gradove i utvrde na Limesu, to još nije poznato. Prema mišljenju pok. inž. Franjetića, koji je naš teren dobro poznao, bio je đakovačko-vinkovački ravnjak jedna takova cjelina s plodnim oranicama, livadama, šumama i voćnjacima, gdje su mogla biti velika rimska gospodarstva; on također ukazuje na sklop daljsko-erdutskih planina gdje su mogle postojati raznovrsne rimske radionice i gospodarstva za potrebe vojničkih garnizona duž Dunava. Vrlo je korisno sve ove pretpostavke imati u vidu i u danom slučaju problem rješavati ne izdvojeno već u okviru postavljenih smjernica rada. Nadalje, samo je jedna carska vila poznata za Slavoniju, a to je bila Prista na cesti Sirmium—Cibalae koju spominje Amijan Marcellin (XXIX 6,6 — 9). Ona do danas nije evidentirana, no treba je tražiti u blizini Šida. — Za nas je od interesa i pretpostavljena vila na Idamajuru kod Beremenda blizu naše granice, o kojoj se također govori u knjizi E. Thomas. Tamo je god. 1901. nađena brončana natpisna ploča o kojoj je prvi izvijestio Mommsen. Natpis kazuje da provincija Lugdunensis Tertia postavlja spomen u čast svog namjesnika Valerija Dalmacija prilikom njegova odlaska s položaja i povratka u domovinu. Razabire se, da je natpisna ploča bila pričvršćena na kamenu bazu, a ta je vjerojatno nosila namjesnikov lik. Natpis veliča namjesnikovu pravičnost, poštivanje zakona, dobrotu i zasluge. Alföldi datira ovu ploču na kraj 4. stoljeća, a Mommsen dovodi stihove u vezu s najsjajnijim pjesnikom i epigramatikom 4. stoljeća, Auzonijem. Kopiju natpisa posjeduje naš muzej, a navodno je i original nekad bio pohranjen u dardanskom dvorcu. Natpis je utoliko zanimljiv, što se iz njega smije zaključivati, da su prilike ovdje u Panoniji, nedaleko Murse na kraju 4. stoljeća, a možda i u početku 5. stoljeća bile još uvijek snošljive i da se tu dalje odvijao rimski život unutar utvrđenih naselja. Na mjestu nalaza ploče na Idamajuru nisu dosada vršena nikakova iskapanja koja bi mogla dokazati postojanje jedne vile namjesnika Valerija Dalmacija.

Zbog naših daljnjih ispitivanja na baranjskom sektoru Limesa potrebno je uzeti u obzir mišljenje autorice o Kamencu. Ona najprije navodi Fröhlichova ispitivanja koji je u Kamencu našao rimske zidove i grobove i smatrao da je tu bio castellum; zatim navodi Dombay-ja koji je 1941. god. ovdje također naišao na neke temeljne zidove i 6 grobova s novcima 4. stoljeća; navodi i Radnotijevo mišljenje da se tu možda nalazi stara Antiana. Autorica misli da je tu bilo naselje vila.

Među evidentiranim vilama ili skupinama vila u Hrvatskoj i Sloveniji spominju se lokaliteti kod Batine Gornje, Bizeljskog, Buče, Dolenjskog, Gornjeg Stenjevca, Mestinja, Nove Gradiške, Novigrada, Polhov Gradca, Prekmurja, Ptuja, Rimskih Toplica, Središča, Sv. Lovrenca na Dravskom Polju, Škofce-Janezovaca, Šmarja pri Jelšah, Šmarje-Grobelca, Šmarje-Prištove, Šmarja-Podbrega, Šmihela pri Zuzenberku, Tuhovca kod Varaždinskih Toplica, Velikih Malenaca i Zgornje Prištove.

Ispitivanja M. Gorenca kod Nove Gradiške pokazale su da se radi o skupini vila, o čemu svjedoče na velikom arealu raštrkane mase građevinskog materijala,

zidne žbuke i mozaika. Mozaik ukazuje na 3. stoljeće, no i ispod podova neki ostaci zidova govore za to da su na istom mjestu postojali i stariji objekti.

Prvorazrednim nalazima ističe se Polhov Gradec i to novcima u velikom broju, brončanim posudama i staklenim, glinenim te željeznim predmetima ranocarskog doba. Osobito su spomena vrijedna dva askosa s ukrašenim ručkama i fine staklene posude (mozaik-staklo). Drži se, da su svi ti predmeti bili u posjedu nekog uglednog Italca koji je ondje u 1. stoljeću imao svoju vilu. — Prema ispitivanjima koja su vršili Saria i Abramič na brdu (Ferbersek) kod Ptujia dalo se zaključiti da je tu postojao peristilni tip vile a nedaleko i kupke s apsidama i hipokaustom iz 1. st. koji su dakako kasnije bili i pregrađivani.

Iskustva stečena ispitivanjima u mađarskom dijelu Panonije ne mogu biti bez utjecaja na formiranje historijske slike rimskog života u našem dijelu Panonije, jer je to bila jedna provincija, najuže povezana ekonomskim, prometnim, trgovačkim i kulturnim vezama. Neke analize panonskih vila ili skupina vila u Mađarskoj tako su karakteristične za gospodarsku, trgovačku, religioznu ili vojničku strukturu provincije, da moramo očekivati slične karakteristike i u našem dijelu Panonije.

Kod Gyulafirátót-Pogányteleka došle su na vidjelo na prostoru od cca 10 jutara velike zgrade za stanovanje, pa se dokazalo da je tu bilo naselje vila u blizini rimske ceste što je vodila prema Arraboni. U sklopu tih raskošnih vila nađeni su među inim olovni magični predmeti s likom Isis-Fortune s plugom i rogom obilja, s likovima triju Matrona i s tri lika Silvana. Sve su to božanstva koja radinim ljudima osiguravaju obilje na pogodnom i plodnom terenu. Od željeznog poljoprivrednog alata nađen je oveci broj noževa za rezanje loze, sjekira za obradu drva, lanaca, kuka i dijelova kola. U tom sklopu gospodarstava bila je i lončarska peć i sušiona za lončariju. — Iskapanjima kroz više decenija kod Nemesvámos-Baláczapuszte dobilo se uvida u raštrkano naselje vila urbanog i rustičnog tipa. Tu je konstatirana i jedna peristilna vila helenističkog uzora, posebno smještene kupke, vodovod od olovnih i keramičkih cijevi, poganska bazilika i dr. Najveća zgrada bila je raskošno uređena i umjetnički ukrašena nesamo u panonskom mjerilu, već i u mjerilu cijeloga carstva. Štuko-ukrasi i freske pokazuju italski ukus 1. stoljeća. O razgranjenim poslovima na ovoj skupini vila govore željezni nalazi: 52 noža, 27 dljeta, 16 kijučeva, škare, srpovi, kose, lopate, zvonca, strelice, stremen, žvale, fragmenat oklopa; k tome bilo je mnogo fragmenata keramike, stakla, nakita; 37 komada novaca ukazivalo je na vremenski raspon od Hadrijana do Valentinijana. — Kod Párdorfa, u blizini Nežiderskog jezera i centra plemena Boja ispitana je bogato opremljena vila s mozaicima i zidnim freskama, zidovima od kamena, hipokaustom, tubima, olovnim pločama na krovu, vodovodom i kompletnim kupkama. Tu je sačuvano 320 m² mozaika. — Kod Dunaújvárosa (na području stare Intercise) apsidalna vila ističe se freskama i štuko-dekoracijama istočno-panonskog stila koji je nastao pod utjecajem istočnih umjetnika nadošlih u ove krajeve s »cohors Hemesenorum«. Valjda je i vlasnik te vile zajedno s Hemesencima došao onamo i vilu dao urediti po orijentalnom ukusu. — Zanimljivi su nalazi blizu Nagydéma u sjevernoj Panoniji koji su pripadali vjerojatno larariju vile nekog rimskog koloniste iz Italije. U tom nalazu najvrednije su brončane statue Lara i Apolona, neobično velike za obične panonske lararije. Obje pokazuju helenistički utjecaj, pa autorica smatra da bi mogle biti produkti dalmatinske ili koje druge balkanske radionice 1. stoljeća koja je njegovala helenističku tradiciju. Brončani vrč s ukrašenom ručkom i dionizijskim motivima rad je kasnogalske radionice 2. st., dok je lucerna u obliku nubijske glave aleksandrijski rad 2. st. Zbog nekih detalja na statui Lara mogao se stvoriti zaključak da su predmeti pripadali vili neke porodice viteškog reda koja se doselila u Panoniju iz Italije. — U Rábakovácsi-ju nađen je zlatan lanac i 3 aureusa prerađena kao privjesci. Aurei su Valerijanovi, a ukrasni okvir u koji su umetnuti da bi služili kao privjesci na nakitu govore za to da su rađeni u to isto vrijeme, po mišljenju autorice, u nekoj radionici u Sirciji ili Sirmiju ili Savariji. Unaokolo ovog mjesta nalaza ima mnogo tragova rimskih vila. — Između sela Táci i Fövenypuszte nalazi se odavna poznata rimska vila u koju su ugrađene mnoge opeke s vojničkim pečatima, jer je vojska u ovaj agrikulturni i industrijski centar prodavala opeke (iz Intercise, Vetus Saline i Brigecija) za živežne namirnice. U ovoj vili nađeno je mnogo raznovrsne keramike: sigilate iz Galije i Rajnskog područja, Pacatove sigilate i sigilate takozv. »prvog majstora«, zatim je nađeno robe Resatusa i njegovog kruga. Autorica, protivno od mišljenja ranijih nekih autora, smatra da Resatova tvornica nije bila u Pogányteleku, već upravo ovdje u Tácu i

to na kraju 1. stoljeća. Tumači da su na toj keramici vidljivi stari autohtoni utjecaji keltske keramike. Osim spomenutog, u vili je nađeno mnogo glazirane zeleno-smede keramike i grumeni stare rastopljene staklene mase iz čega se izvodi zaključak da je ovdje tvornica izrađivala glaziranu keramiku, među kojom su dominirale lucerne i glazirane »rajbšale«, a inače još vrčevi s ljuskastim ukrasom i fino kanelirane posude. Takova se roba može naći na lokalitetima uzduž Limesa kao Campona, Intercisa i Vetus Salinae. Prema tome živ je saobraćaj postojao između vile u Táciu i vojnih jedinica na Limesu. — U Tamási-ju iskopani su natprosječno lijepi brončani kipovi koji su vjerojatno pripadali nekom larariju. Odnosna vila još nije pronađena, ali je bez sumnje bila u blizini. Sjedeća statua Concordiae Augustae visoka je 46 cm, a na njenom licu mogu se prepoznati crte lica Vespazijanove žene Domitile, prema sličnosti fizionomije na suvremenom novcu. Ova se statua smatra italiskim radom 1. stoljeća. Druga statua je Apolonova, 31 cm visoka, također rad dobre italiske radionice. Mjesto nalaza ovih značajnih predmeta nalazi se u području plemena Eraviska i tu su se nastanili veterani iz tog plemena, no po svemu sudeći i Rimljani s visoko razvijenim ukusom i višim kulturnim potrebama.

Moglo bi se nanizati još mnogo primjera iz te knjige koji i te kako produbljuju ili oživljavaju našu sliku o rimskom životu provincije Panonije, no i ovo nekoliko istaknutih primjera može nam predočiti u kojoj mjeri rad dr. E. Thomasove predstavlja solidan temelj na kome se zajedničkim silama može dalje uspješno raditi.

D. Pinterović